

Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici

Autor daje analizu razvoja kapitalističke privrede na slavonskom selu na prijelazu iz 19. u 20. st. Opisuje višestruke posljedice tog procesa, prije svega u vidu preoblikovanja tradicionalnih društvenih odnosa, te kontekstualizaciju socijalističke agitacije u ruralnim naseljima u blizini Osijeka. Dao je i sažet uvid u slična zbivanja na europskom planu te osvrt na posljedice agrarne krize i početak raspuštanja kućnih zadruga. Posebna je pozornost posvećena djelovanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Naglasak je stavljen na inicijalno sudjelovanje seljaštva na prvomajskim proslavama, kao i na brojne zabilježene nemire u selima istočne Slavonije tijekom izborne 1897. godine.

Ključne riječi: selo, agrarna kriza, kapitalizam, kućne zadruge, Osijek, socijalizam, Druga internacionala, Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije

Uvod

Razgradnjom okvira feudalne privrede putem novih zakonskih regulativa te poduzetničkih inicijativa, nerijetko u vidu stranih ulaganja, društvo Banske Hrvatske u drugoj je polovici 19. stoljeća, od kasnih 1840-ih preko razdoblja neoapsolutizma i postavljena Mažuranića na banski položaj 1870-ih godina, svjedočilo modernizacijskim promjenama na tragu korelativnih zbivanja u drugim europskim zemljama. U trenucima razgradnje zadruga te privatizacije zemljišnih posjeda, novih poreznih opterećenja, ekonomske krize i primjetnog demografskog rasta, slavonsko se seljaštvo našlo pred nezanemarivim izazovima svakodnevica. Iako su hrvatske zemlje kasnog 19. stoljeća i dalje bile primarno agrarnog karaktera, imajući na umu kako je većina žitelja obitavala na selima te se bavila nekim oblikom zemljoradnje ili stočarstva, građanske su reforme primorale pojedince da se okrenu urbanim sredinama u potrazi za radnim mjestima koja će njima i njihovim obiteljima osigurati relativno sigurniju egzistenciju. Kao primjetno heterogena, ali i najmasovnija društvena skupina, seljaštvo je ubrzo postalo

predmetom interesa socijalističkih agitatora i teoretičara koji su u svoja promišljanja revolucionarnog prevrata počeli uključivati i ljude izvan gradskih centara. U članku koji slijedi, nakon konzultacije arhivske građe, muzejskih tiskovina, objavljenih zbirki izvora, pojedinih znanstvenih članaka te monografija (navođenje inozemnih stručnjaka ovdje je u funkciji označivanja tendencija koja će s protokom vremena naći svoje mjesto i u hrvatskom primjeru), nastojat ću elaborirati odnos osječkog radničkog pokreta prema selu i seljacima, referirajući se na konkretne trenutke aktivističke suradnje kao i na viđenja vladajućih organa na spomenute fenomene.

Antagonizam sela i grada

U završnoj fazi „dugog 19. stoljeća“ Osijek je, kao sjedište Virovitičke županije, bio jedan od najvećih hrvatskih gradova te je predstavljao vrlo važno mjesto tranzitne trgovine uz rijeku Dravu. Privlačeći ulagače i radnu snagu zaposlenu u novootvorenim tvornicama, ovaj je multietnički grad između 1869. i 1910. godine zabilježio demografski porast od oko 65%.¹ U Osijeku su se osnivala prva radnička društva (1867), izbijali prvi štrajkovi (1869) te su se održavale prve opće obustave rada (1905) u hrvatskoj povijesti, a ostvarene su i primjetne te dinamične veze s mađarskim, srpskim, austrijskim i drugim socijalističkim udruženjima koja su ovdje distribuirala subverzivni tisak oblikujući time djelovanje i stavove organiziranog radništva na području Osijeka.²

Unatoč evidentnoj demografskoj ekspanziji u slučaju pojedinih mjesta, broj stanovnika hrvatsko-slavonskih gradova ipak se nije znatnije uvećavao na prijelazu stoljeća,³ tvrdi Mark Biondich. Primjerice, 1869. godine 6,2% populacije Hrvatske i Slavonije živjelo je u urbanim centrima, dok je 1910. taj broj iznosio tek 8,5%.⁴ Isti autor ističe da je dihotomija urbanog i ruralnog, odnosno podjela između seljaštva i novonastale buržoazije, ili „kaputaša“, ocrtavala hrvatsko društvo kasnog 19. stoljeća. Gradska inteligencija, djelomično proizašla iz plemenitaških elita, postala je sinonim za službenu birokraciju, oporezivanje, mobilizaciju i tržišnu manipulaciju.⁵ Analizirajući kontekst

1 Luka Pejić, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, *Scrinia Slavonica*, 15, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonski Brod, 2015, str. 133 - 174.

2 Isto.

3 Ovdje, dakako, nije riječ o hrvatskoj ekskluzivnosti nego o širem fenomenu na razini cjelokupne Monarhije na koji su znatno utjecali i egzogeni faktori poput industrijalizacije. Konkretno, György Enyedi pisao je kako je znatnija urbanizacija na austro-ugarskom teritoriju započela tek krajem 19. stoljeća no i tada ona nije predstavljala opću pojavu. „Industrijski polet koji je vodio u modernu urbanizaciju bio je ograničen na šačicu gradova izoliranih u dominantno predindustrijskoj urbanoj mreži.“ Izvor: Skupina autora, *Cities after Socialism*, Enyedi, György, „Urbanization under Socialism“, Blackwell Publishers, Oxford, 1996, str. 108.

4 Mark Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904-1928*, University of Toronto Press, Toronto, 2000, str. 23.

5 Isto, str. 24-25.

ranog 20. stoljeća u svojoj studiji *Komunistički pokret i inteligencija* (1980),⁶ Zorica Stipetić smatra kako je navedeni antagonizam na relaciji selo-grad u nekom obliku opstao i kroz naredne godine.⁷ Potvrdu ove tvrdnje nalazimo i u navodima Suzane Leček koja ističe kako u međuratnom razdoblju „većini seljaka odlazak u grad nije odgovarao ni iz ideoloških razloga“. Ista autorica citira Rudolfa Bičanića prema čijem je pisanju iz 1940. godine grad bio mjesto u kojem vlada „nezdrav život i propadanje stanovništva“.⁸

Prenoseći ulomke iz knjige *Bit hrvatskoga seljačkog pokreta* Vladka Mačeka iz 1935. godine, Josip Horvat rekonstruira antimodernizacijski sentiment hrvatskog seljaštva, kao i antagonizam spram građanstva. „Feudalac“, – veli dalje dr. Maček – „bio je bliži seljaku nego građanin, jer je feudalac zajedno s kmetom živio na zemlji i od zemlje. Feudalac je imao interesa da seljak bude sposoban obrađivati zemlju, jer je s njim činio jednu ekonomsku zajednicu, dok naprotiv građanina sa seljakom nije vezivao nikakav životni zajednički interes.“⁹

Vrlo slična zapažanja, no u nešto drugačijem kontekstu, donosi i Eric Hobsbawm koji navodi kako je Pruska svojevrsni primjer države koja je provela „legalnu revoluciju“ zemljišnog pitanja pri čemu je seljak bio oslobođen tlake i drugih davanja, no zadržao je tek polovicu ili dvije trećine zemljišta koje je do tada obrađivao. Osim toga, seljaštvu je uskraćena pomoć feudalaca u vremenima kuge ili pomora stoke, pravo na ispašu stoke ili prikupljanje ogrjeva u obližnjoj šumi, itd.¹⁰ Drugim riječima, ukidanjem kmetstva seljaci su mogli slobodno migrirati izgubivši pritom određene aspekte socijalne sigurnosti, odnosno izlažući se neizvjesnostima gradskog života. U svakom slučaju, ograđivanjem nekoć zajedničke zemlje (eng. *enclosure movement*) te uvođenjem liberalnih trendova na selo nepovratno se mijenjaju do tada uvriježeni, tradicionalni odnosi i društvene strukture.

6 Zorica Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918–1945)*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1980, str. 38–39.

7 Kako god bilo, sagledavajući ovo pitanje iz makrohistorijske europske perspektive, ovakva konfiguracija socijalnih odnosa očigledno nije bila isključivi rezultat industrijske ere već ju je moguće detektirati i u Ancien Régimeu. Zanimljivo viđenje seljaštva iz pera gradske inteligencije ponudio je francuski pisac i suvremenik Luja XIV, Jean de La Bruyère, koji je u 17. stoljeću, u svojoj najpoznatijoj knjizi *Les Caractères*, ocrtao gotovo stereotipni pogled na život na selu u novovjekovnoj Europi: „Raštrkane kraljikom možete uočiti divlje životinje, muške i ženske, tamnopusite, blijede i suncem ispržene, vezane uz zemlju koju kopaju te okreću s nepobjedivom tvrđoglavošću. Ipak, oni posjeduju nešto poput neartikuliranog glasa pa kada se usprave otkrivaju svoje ljudsko lice. Dapače, oni jesu ljudi... Zahvaljujući njima ostala ljudska bića ne trebaju sijati, raditi i žnjeti kako bi preživjela. Iz tog razloga njima ne smije nedostajati kruh kojeg su zasijali.“ Izvor: Hobsbawm, Eric, *Uncommon people. Resistance, Rebellion, and Jazz*, The New Press, New York, 1998, str. 149.

8 Suzana Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918–1941*, Srednja Europa, Zagreb 2003, 48–49.

9 Josip Horvat, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina. Gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Knjigotisak, Split 2009, 41.

10 Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, Vintage Book, New York 1996, 158.

Dok Horvat ističe „prirođeni konzervativizam seljaka“,¹¹ Iskra Iveljić dodaje da je kroz 19. stoljeće njihov „odnos prema drugom prožet nepovjerenjem i ponekad izrugivanjem“.¹² „Uvjereni da njihovu propast ne izazivaju samo bivša gospoda nego i gradska birokracija, koja potkopava samodovoljna seljačka gospodarstva, oni su sve više mrzili grad“, stoji u knjizi *Prema hrvatskom građanskom društvu* (1992.) Mirjane Gross i Agneze Szabo.¹³ Uistinu, tvrdi Giovanni Berta, „grad postaje koncentrat svega novog, neviđenog i neisprobanog u društvu. Na onoga koji taj teritorij promatra u neprekidnom nemiru to ostavlja poseban, istodobno privlačan i odbojan dojam.“¹⁴

Hobsbawm podsjeća čitatelje kako je njemački politički ekonomist Johannes Ernst Conrad na prijelazu stoljeća seljaštvo svojevremeno predstavljao kao najsnažniji dio populacije, jezgru vojske, „neprijatelje urbanih ideja“ te „najčvršći stup svake zdrave države“.¹⁵ Na drugom mjestu Hobsbawm piše: „Tradicionalno, seljaštvo nije vjerovalo niti je voljelo one koje nisu bili seljaci, prije svega jer im se činilo kako isti kuju zavjeru da ih opljačkaju i potčine, držeći se visoko iznad na svakoj društvenoj ljestvici.“¹⁶

Značajne doprinose ruralnoj sociologiji ostvario je francuski znanstvenik Henri Mendras koji je još 1976. godine, analizirajući povijesne procese dugog trajanja, u knjizi *Seljačka društva* iznio tezu kako se selo štiti od prodora globalnog društva koje mu uzima dio proizvodnje nastojeći mu nametnuti svoju vlast i vlastiti ideološki aparat. O crtavajući interakcije unutar društvenih zajednica izvan gradova, Mendras ističe: „Zajedničko življenje kroz generacije istih srodničkih grupa, ojačano kulturnom homogenošću, čini socijalne odnose sagledljivim i predvidljivim, što označavamo terminom međusobnog poznavanja.“¹⁷

Ukratko, transformacije potencirane prihvaćanjem kapitalističke paradigme znatno su utjecale na društvenu dinamiku hrvatskih zemalja krajem 19. stoljeća, otvarajući pitanje daljnjeg razvitka seoskog života te pripadajuće mu privrede, kao i mogućnosti suradnje potplaćenog gradskog radništva s nepovjerljivim seljaštvom čiji su se tradicijski obrasci društvenog života našli u iznimno zahtjevnim okolnostima.

Obrazlažući Lefebvreova stajališta o sociologiji sela, Sreten Vujović piše kako su promjene u seljačkim kolektivima pratili uznemirenost, razočaranje i trzavice, dok je sam prelazak iz sela u grad stvarao „brojne psihičke probleme, teškoće prilagođavanja na novu vrstu rada i na nov stil života“.¹⁸

11 J. Horvat, *Povijest i kultura Hrvata*, 386.

12 Iskra Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Leykam international, Zagreb 2010, 122.

13 Agneza Szabo, Mirjana Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb 1992, 301.

14 Enrico Cravetto (ur.), *Povijest: industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.–1871.)*, 14. knjiga, Jutarnji list, Zagreb 2008, 315.

15 Eric Hobsbawm, *The Age of Capital 1848–1875*, Vintage Book, New York 1996, 182.

16 E. Hobsbawm, *Uncommon people*, 149.

17 Henri Mendras, *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*, Globus, Zagreb 1986, 125-126.

18 Sreten Vujović, „Henri Lefebvre i sociologija sela“, *Sociologija i prostor*, 57/1977, 3-20.

„Intuitivno poimanje vječnog poretka stvari zamijenjeno je zbrkanom percepcijom slučajnosti, nestabilnosti, mješavinom sreće i nesreće; vizija svijeta podložnog ritmovima i zakonitostima ustupa mjesto viziji kaosa kojom upravljaju divovske i besmislene sile (*veliki i krupni*, država, itd.).“¹⁹

„Seljaci, koji su to još ostali, mrze industrijsko i urbano društvo koje transformira njihovu zemlju, njihov rad i njihove proizvode u robu, i koje njih same, ubrzano ili za duži rok, vodi prema proletarizaciji. Ipak, seljačke revolucije najčešće služe ubrzanju industrijalizacije i urbanizacije i daju vlast u ruke buržujima i funkcionarima, ljudima iz grada i upravljačima ekonomije koji ne mogu tolerirati da seljaci budu izuzeti iz sistema njihove racionalnosti,“²⁰ tvrdi Medras te dodaje: „*Borba za agrarni individualizam*, kako ju je nazivao Marc Bloch, sankcionirana je francuskom revolucijom i građanskim zakonikom koji su privatno vlasništvo podigli na rang *prava čovjeka*. A to je pravo u većini seljačkih društava iz svih epoha izgledalo nenormalno, nemoralno i nehumano.“²¹

Seljaštvo u kontekstu društveno-političkih preobrazbi kasnog 19. stoljeća

Između 1874. i 1880. godine na području Banske Hrvatske započela je zakonska regulacija ukidanja starih zemljišnih zadruga,²² dok je izvanselišna zemlja privatizirana uz jamstvo države.²³ Upravo je na području Virovitičke županije, tvrdi Ivan Kovačević, postojala najveća koncentracija krupnih kapitalističkih posjeda gdje su 132 takva posjeda, ili 0,41% od ukupnog broja zemljišnih jedinica, zauzimala čak 60% cjelokupne

19 Sreten Vujović citira Henrija Lefebvrea u članku „Henri Lefebvre i sociologija sela“.

20 H. Medras, *Seljačka društva*, 169-170.

21 Isto, 173-174.

22 Dragutin Pavličević prenosi nekoliko definicija kućnih zadruga, poput one austrijskog statističara J. A. Demiana koji u spisu iz 1810. godine, naslovljenom *Statistische Darstellung der Illirische Provinzen*, ističe da „u jednoj takvoj kući živi više oženjenih parova u patrijarhalnim odnosima – u stanju koje se naziva kućnom komunom. Oni zapravo potječu od istih predaka i čine jednu jedinstvenu porodicu kojoj na čelu stoji otac obitelji, odnosno kućegospodar. U takvoj zadruzi živi od davnine zajedno četiri koljena, često 50 do 60 ljudi pod jednim krovom.“ Nadalje, prema M. Stopferu, citira Pavličević, kućne zadruge predstavljaju „zajednički život jednog većeg broja ljudi koji stanuju u istoj kući. Oni svoje snage i imanje udružuju na zajedničku korist i nalaze se pod upravom jednog kućegospodara – starješine.“ Godine 1859. Ognjeslav Utješenović Ostrožinski objavio je prvu knjigu o kućnim zadrugama na njemačkom jeziku i pridonio zanimanju za zadrugu život Hrvata i Srba u europskim razmjerima. Utješenović je tada zapisao da je zadruga „jedan živi organizam“, odnosno „zajednica (općina) koja se sasvim drugačije i uz pomoć krvnog srodstva i materijalnih interesa pretapa i konstituira u jednu kompaktnu cjelinu, onakvu kakva zajednica može biti. Zadrugno imanje u jednoj dobro uređenoj zadruzi nije ničije nego vlasništvo svakoga pojedinoga člana.“ Izvor: Dragutin Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1989, 20-22.

23 Točnije, proces pretvaranja zadruga u individualna poljoprivredna gospodarstva iniciran je zakonskim odredbama iz 1851, 1858. i 1862. godine koje su dozvolile ovakve diobe. Izvor: Boris Pogrmilović (ur.), *Sto godina poljoprivrednog zadrugarstva Slavonije i Baranje 1883–1983*, Zadružni savez Slavonije i Baranje, Osijek 1983, 15.

županijske zemljišne površine, dok se preostali postotak odnosi na brojne patuljaste seljačke posjede.²⁴

Usitnjavanjem poljoprivrednih gospodarstava te raspuštenjem zadruga na području Slavonije javljaju se sve brojniji bezemljaši, odnosno seoski proletarijat, što bilježi i osječka Trgovačko-obrtnička komora u svom tekstu upućenom banu Héderváryju 1884. godine.

„[...] motreći metamorfozu, koju narod Slavonije već od nekih deset godina probavlja, osjećamo jedan užasan pojav, koji nam vrlo velike brige zadaje. Pojav je to seljačkog proletarijata, koji se po zemlji sve to više množi. Bilo to nesretnom diobom, ili prezaduživanjem seljačkog staleža, koje je naravan posljedak lošom blagostanju naroda u obće, bilo to krivnjom bezdušnih ljudi, koji iz pomanjkanja jednog obćeg zemljskog hipotekarnog vjeresijskog zavoda, momentanu nuždu seljaka u svoju korist iscrpiti znadu, ili ma kojim drugim načinom; ali se žalibože neda zanijekati, da svakim danom sve to više bezkućnika biva, koji izgubivši na jur napomenute načine sav svoj imetak u nerietkom slučaju sa mnogobrojnom obitelji u makar kakovih kolibah po hatarih i šumah živu.“²⁵

Kao svjedok vremena i čovjek na funkciji, Milovan Zoričić, ravnatelj Kraljevskog statističkog ureda u Zagrebu zapisao je 1885. godine:

„Kolikom je žurbom sav narod prionuo uz razvrgavanje zadruga, dokazuju visoki brojevi članova tajno razdijeljenih zadruga, što jih je popis našao u veliku dijelu zemlje. Oblasti nedospješe kraj svih napora, da provedu diobe, koje su se sa svih strana tražile. A narod, komu se zadržni život nije više svidao, prihvati se sam posla te s porazdieli posjed nečekajući oblasti i nepodvrgavajući se diobnu postupku često dosta skupocjenu. Ovako stvarase se provizorij, u koje je seljački posjed izgubio sve prednosti zadržna gospodarstva, a nije si stekao ni potrebite mu pravne sigurnosti ni slobode. Kriza potekla po seljaštvo od razvrgavanja zadržnog gospodarstva i prelaza i gospodarstvo pojedinaca tiem se još više otegoćivala, pak joj se žalibože u narodnom gospodarstvu i previše osjećaju posljedice.“²⁶

Proces kapitalističkog razvoja na slavonskom selu neupitno je, dakle, utjecao na, kako piše Bogdan Stojsavljević, „drevni oblik porodične zadruge kao proizvodne jedinice“.²⁷

„U naturalnoj kućnoj zadruzi, kao proizvodnoj jedinici, porez i druge novčane obaveze rasli su brže nego robna proizvodnja. Unutar zadruga stvarala se među članovima društvena diferencijacija i ekonomska nejednakost. Ta je pojava posljedica proturječnosti što su razarale njeno jedinstvo. Gradski zanatski proizvodi bili su bolji i privlačniji od proizvoda kućne industrije na selu. [...] U novonastalim prilikama izbijao je mahom

24 Ivan Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867–1914*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1972, 25–29.

25 *Spomenica Trgovačko-obrtničke komore za Slavoniju*, Osijek, 1884, citirano u: *Sto godina poljoprivrednog zadržugarstva Slavonije i Baranje*, 16.

26 *Sto godina poljoprivrednog zadržugarstva Slavonije i Baranje*, 15–16.

27 Bogdan Stojsavljević, *Povijest sela. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, 1848–1918*, Prosvjeta, Zagreb 1973, 393.

nesklad između kućegospodara i ostalih članova zadruge. Često je kućegospodar s ekonomskog gledišta ispadao kao eksploator, a ostali članovi zadruge kao eksploatirani.

Otud sve jače nastojanje za individualnim seljačkim posjedom odnosno vlasništvom.²⁸

Dok su neki ostali bez zemlje u cijelosti, drugi su jedva održavali vlastite male posjede do pet jutara. Naime, glavni su problemi bili slaba tehnička opremljenost, stručna neosposobljenost, zaostali načini obrade posjeda, slabo korištenje sortnog sjemena i mineralnih gnojiva te nedostatak kapitala i kredita.²⁹

Agrarna kriza, prouzrokovana pojavom velikih količina jeftinog ruskog i američkog žita na europskom tržištu između 1873. i 1895. godine, dodatno je otežala poljoprivrednu proizvodnju i život na selu.³⁰ Naime, sitna su seljačka gospodarstva uslijed pada cijena žita teško udovoljavala svojim obavezama kao što su plaćanje sve većih poreza, prireza, vraćanje dugova, itd., zbog čega su nerijetko odlazila u stečaj, rasprodajući svoje nekretnine. Posljedično, broj nadničara-bezemljaša i služinčadi značajno je uvećan između 1870-ih i 1880-ih godina.³¹ Stoga ne treba čuditi zanimljiva tvrdnja Otokara Keršovanija kako su se „brže i jače osjetile razorne snage kapitalističkog razvitka na selu, nego plodovi tog razvitka u gradskoj privredi“.³²

Brojke koje donosi Milan Vrbanus još nam jasnije ilustriraju rast poreznih opterećenja. Prema Vrbanusu, početkom krize stanovništvo je trebalo prodati 63,6 kilograma pšenice za podmirenje zemljarine, dok je desetljeće poslije potrebna količina skočila na čak 121,2 kilograma.³³

Daljnje obrazloženje navedenih fenomena moguće je pronaći u sljedećim navodima Ivana Kovačevića:

„Opadanje broja stoke, opadanje žetvenog prinosa, zbog nedostatka gnojiva, sve manje sredstava za rad i zemlju značilo je padanje produktivnih snaga i sve teže održavanje posjeda. [...] Pad cijena žitarica uzrokovao je također znatno smanjenje prihoda seljaštva, dok istovremeno rastu porezi i ostali financijski tereti. [...] Prema tome, u razdoblju najveće agrarne krize snosila su seljačka gospodarstva u prosjeku 100% veće poreze u odnosu na ranije.“³⁴

28 Isto, 137-138.

29 *Sto godina poljoprivrednog zadrugarstva Slavonije i Baranje*, 16.

30 Igor Karaman o agrarnoj krizi piše: „Uzrokom opće krize agrara bilo je uključivanje prekomorskih zemalja, a naročito Sjedinjenih Američkih država, u trgovinu žitom na evropskom kontinentu zahvaljujući brzom širenju moderne pomorske i kopnene prometne tehnike (tj. parobroda i željeznica). Priljev američkog žita neprekidno je u porastu uslijed širenja obrađenih površina i zbog upotrebe novih poljoprivrednih strojeva u proizvodnji na farmerskim imanjima. [...] Obilje američkog, a također argentinskog i ruskog žita, prekinulo je dotadašnju konjukturu za evropske proizvođače. Cijene žitarica naglo padaju, pa zatim dolazi i do pada cijena stočarskih proizvoda.“ Izvor: Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750.–1918*, Naklada Ljevak, Zagreb 2000, 197.

31 *Sto godina poljoprivrednog zadrugarstva Slavonije i Baranje*, 18.

32 Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, Otokar Keršovani, Rijeka 1971, 69-70.

33 *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u dugom 19. stoljeću*, Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (ur.), Zagreb 2016, 199.

34 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, 32.

Isti autor, naime, razlikuje dvije kategorije slavonskih poljoprivrednih radnika s kraja 19. stoljeća.³⁵ S jedne strane, poljoprivredni su najamni radnici kao nadničari radili na većim gospodarstvima ili veleposjedima, a po potrebi i u industriji. Neki su od njih bili bezemljaši, u potpunosti ovisni o prodaji radne snage, dok su drugi uspjeli sačuvati okućnicu s minimalnom površinom zemlje. S druge pak strane, poljoprivredni poluproletarijat ili parcijalni seljaci, čiji su posjedi u nekim slučajevima iznosili i do deset jutara zemlje, sredstva za život osiguravali su si jednim dijelom kroz najamni rad na zakupljenom zemljištu te obrađujući vlastite parcele, osiguravajući tako namirnice potrebne za prehranu i život svojih obitelji.³⁶

Važno je napomenuti i kako je glasilo Socijaldemokratske strane, *Sloboda*, seljaštvo Slavonije i Srijema 1896. godine podijelilo u tri skupine – seljake koji su živjeli od „nadničnja“ te su bili potpuno proletarizirani, male posjednike koji su obrađivali vlastite posjede a često su odlazili i u nadnicu, te posjednike koji su sami obrađivali svoj posjed od deset do pedeset jutara zemlje, povremeno se koristeći tuđom radnom snagom.³⁷

„Seljak je zbog opterećenosti posjeda bio sve više prisiljen da pribjegava prodaji radne snage, što je neminovno dovodilo do zanemarivanja i prodaje dijelova vlastitog posjeda. [...] Poslije 1900. parcelacija veleposjeda je u punom zamahu i predstavlja jedan od glavnih prihoda za domaće banke. Ekonomsko jačanje buržoazije omogućuje kupovanje zemljišta ili uzimanje u zakup. Ali parcelirani dijelovi posjeda često prelaze u vlasništvo stranih doseljenika, jer je seljak previše siromašan da bi mogao kupovati zemlju.“³⁸

Početak 20. stoljeća, kada su sve glasiji zahtjevi za osmosatnim radnim vremenom već desetak i više godina cirkulirali socijalističkim pokretom Europe, poljoprivredni radnici u okolici Osijeka uglavnom su radili 12 sati dnevno,³⁹ čime je susret gradskog i seoskog proletarijata bio tek pitanje trenutka. Prepreka učinkovitijoj suradnji između ove dvije socijalne grupacije mogao je biti, prije svega, ranije elaborirani antagonizam ili manjak razumijevanja na relaciji selo-grad jer, naposljetku, socijalizam 19. stoljeća intelektualni je konstrukt urbane misli utemeljen u zamisli o revolucionarno-transformacijskoj ulozi gradskog proletarijata. Uostalom, poznato je i da, primjerice, Marx nije bio sklon hipotezi o izravnom prelasku iz ruskog seoskog komunalizma u

35 Obratiti pozornost na sljedeći navod u pogledu diferencijacije seljaštva: „Klasnom fenomenu Lefebvre pristupa s marksističkih pozicija. Seljaštvo se, po njemu, ne može promatrati kao posebna i homogena klasa, tako da izraz seljačka klasa nema uopće precizan smisao. Tragom Marxa Lefebvre ukazuje na dvojnost seljačke društveno-klasne prirode: seljaci čine klasu samo u određenom društveno-historijskom kontekstu, kada se zajednički neprijateljski suprotstavljaju feudalcima ili kapitalističkom okruženju; izvan tih okolnosti seljaštvo nije klasa. Seljaštvo je heterogena društvena grupacija u kojoj poljoprivredni najamni radnici imaju proletera obilježja, srednji seljaci koji proizvode za tržište i zavise o njemu imaju zajedničke osobine sa sitnom zanatlijskom i trgovačkom buržoazijom, dok krupni poljoprivredni proizvođači, pa čak i zakupci, predstavljaju dio buržoazije.“ Izvor: S. Vujović, „Henri Lefebvre i sociologija sela“.

36 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, 62.

37 Isto.

38 Isto, 236-237.

39 Isto, 287.

fazu komunističkog društva, iako je dio istraživačkog vremena posvetio analizirajući agrarne komune u različitim, prije svega slavenskim zemljama.⁴⁰

Svoja promišljanja transformacijskih potencijala kapitalističke privrede Marx je izrazio, dakako, u *Kapitalu*.

„Djelovanje krupne industrije u oblasti poljoprivrede utoliko je najrevolucionarnije što ona ruši stup starog društva, seljaka, stavljajući na njegovo mjesto najamnog radnika. Tako se potrebe za društvenim prevratom i suprotnosti na selu izjednačuju s onima u gradu. [...] Rasturenost seoskih radnika po velikim površinama slama njihovu otpornu snagu, dok koncentracija povećava otpornu snagu gradskih radnika.”⁴¹

Po pitanju ishodišta modernizacijskih gibanja, Igor Karaman ista nedvojbeno veže uz urbanu paradigmu, odnosno modernizirano građansko društvo iz kojeg će se, kako on piše, „oblikovati budući scijentificirani poredak, što ga nazivamo socijalizmom“.⁴²

40 Zanimljivo je da je 1876. godine Marx pročitao i komentarima popratio ranije spomenutu knjigu Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog posvećenu kućnim zadrugama. Ovo je, zapravo, sasvim razumljivo budući da je Utješenovićeva knjiga, kako je već istaknuto, bila napisana na njemačkom jeziku te je Marxu mogla poslužiti kao koristan izvor informacija budući da je u to vrijeme proučavao položaj seljaštva u Europi u pogledu postojanja raznovrsnih oblika zadruga. Tada je Marx zabilježio da „sva nepokretna imovina cjelokupnog seoskog stanovništva u svakoj seljačkoj porodici tvori *nepodijeljeni* kompleks zemljišnog gazdinstva kao konkretum kućne imovine. Sve osobe koje pripadaju porodici imaju *jednaka* prava na imovinu, dijeli (se) samo radi osnivanja nove kućne zadruge *među živima*, ali nipošto se *nikada ne događa nasljeđivanjem*, osim ako svi članovi do posljednjeg ne izumru ili ako su zbrinuti pošto su se odrekli kućne imovine.“ Osim toga, Marx je opisao i infrastrukturu zadruga, gospodarenje domaćim životinjama, unutrašnju organizaciju života i rada u takvoj zajednici, i dr. Primijetio je da su sve brojniji zadrugari odlazili u gradove, zapošljavali se u državnim službama i postajali odvjetnici, svećenici, vojnici, obrtnici, trgovci, te su se odriicali imetka kućne zadruge u korist ostalih članova porodice. Pitanje bliskosti kućnih zadruga i komunističkih zamisli Marx je artikulirao na sljedeći način: „Kućna zadruga je otjelovljena suprotnost zapadnog komunizma i socijalizma, ona se prema komunizmu odnosi kao staleška podjela građanskog društva prema demokratskom proletarijatu. Dokle god kućna zadruga egzistira, svi njezini članovi pripadaju seljačkom staležu, a u protivnome, inače, izuzevši one koji ostaju na seljačkom imanju, na dijelu koje im jamči zaradu, dospijevaju u četvrti stalež, proletarijat, i nadalje pohlepno bulje u vlasništvo ostalih staleža.“ Osim Marxa o zadrugama je pisao i Friedrich Engels, ali i srpski socijalist Svetozar Marković koji je naglasio samodostatnost ovakvih zajednica tvrdeći, baš suprotno Marxu, da „u porodičnoj zadruzi vlada, dakle, najpotpuniji komunizam u imanju, radu i uživanju“. Izvor: D. Pavličević, *Hrvatske kućne zadruge I*, 104-109. Pogledati i hrvatski prijevod Utješenovićeve knjige o zadrugama s Marxovim tekstom; Drago Rokсандić (urednik), *Ognjeslav Utješenović Ostrožinski – Kućne zadruge. Vojna krajina, Karl Marx – Utješenović*, Školska knjiga, Zagreb 1988.

41 Karl Marx, *Kapital*, prvi tom, prijevod Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića, Prosveta, Beograd 1978, 445.

42 I. Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, 172-173.

Radnički pokret i seljačko pitanje u okolici Osijeka

Prvi zabilježeni doticaji seoskog proletarijata s osječkim radničkim pokretom zabilježeni su sredinom 1890-ih godina, nedugo nakon što je na kongresu Druge internacionale 1893. godine u Zürichu prihvaćen zaključak kako je jedan od najvažnijih zadataka socijaldemokracije svih zemalja da, osim industrijskih radnika, u socijalistički pokret uključi i poljoprivredne radnike.⁴³ Ipak, to nije bilo prvi put da su na međunarodnoj pozornici razmotrena ova pitanja. Kako tvrdi Ivan Lavrač, agrarno je pitanje bilo predmet diskusije na nizu kongresa Prve internacionale. O stavu radničkog pokreta prema zadrugarstvu diskutiralo se u Lausanni još 1867. godine uz oštre podjele između marksista, koji su zastupali princip kolektivnog vlasništva nad zemljom, te prudonista, koji su branili sitno privatno vlasništvo.⁴⁴

U svakom slučaju, popularizaciji socijalizma među slavonskim seljaštvom značajan su doprinos dali tekstovi srpskog revolucionara Vase Pelagića za kojim je u travnju i svibnju 1897. godine iz Zagreba na adresu osječkog Gradskog poglavarstva stigla tjeralica, pozivajući na njegovo uhićenje opisujući ga kao „poznatog socijalističkog agitatora i anarhista“ iz Srbije, starog 41 godinu. Isti je optužen za veleizdaju i narušavanje javnog reda i mira, uz navođenje da je u osječkom, đakovačkom i srijemskom kraju navodno imao znatan broj pristaša. Predstavljen je i detaljan opis njegovog fizičkog izgleda („jake obrve, duguljasto lice“), pa čak i što voli jesti („kuhana jaja i mlieko“), te kako se oblači („odjeća mu je već iznošena“).⁴⁵

„Iako veći dio seljaštva nije shvaćao suštinu socijalizma, Pelagićeve brošure, pisane jednostavnim i za seljaštvo razumljivim jezikom, naišle su na veliki interes po selima, jer su pobudile kod seljaštva nadu da će se poboljšati njihovo ekonomsko stanje.“⁴⁶

Društveni se mozaik neupitno mijenjao dok je sam transfer ideja o mogućnostima političke participacije ili aktivizma sve brojnijih radnih slojeva stanovništva krajem 19. stoljeća s više ili manje uspjeha počeo intenzivnije nego ranije kolati između gradova i okolnih sela. Naime, u pilanama, ciglanama i rudnicima bio je zaposlen velik broj nekvalificirane radne snage. Iako su radili u teškim uvjetima, „seljaci-poluproleteriti“ imali su ekonomsku osnovicu na selu te su bili djelomično ravnodušni prema sindikalnoj organizaciji čime su ugrožavali koherentnost radničkih borbi protiv poslodavaca. Njihova slaba participacija u organiziranom sindikalnom pokretu bila je uvjetovana i stalnim fluktuacijama na relaciji selo-grad-selo.⁴⁷ S druge pak strane, proletarizirano seosko stanovništvo koje se slijevalo u sve razgranatije urbane točke naseljavalo je

43 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, 222.

44 Karl Kautsky, *Agrarno pitanje. Pregled tendencija savremene poljoprivrede i agrarna politika socijaldemokratije*, Kultura, Beograd 1953, predgovor prevoditelja Ivana Lavrača, VIII.

45 HR-DAOS, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, 1897. godina, broj dokumenta 2368.

46 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, 223.

47 Isto, 365.

uglavnom periferna radnička gradska naselja uz prometne puteve ili u blizini industrijskih objekata.⁴⁸

Jedan od prvih izvještaja sa skupštine osječkog radništva na kojem se, među ostalim stvarima, raspravljalo i o „seljačkom pitanju“ prenosi Josip Cazi u drugom tomu svoje knjige *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj* (1958.). Naime, 26. prosinca 1894. godine u gornjogradskoj se pivovari održalo okupljanje na kojem je jedan od govornika zatražio da „država svu zemlju pravedno među seljake razdieli“, kritizirajući koncentraciju zemljišta u rukama nekolicine veleposjednika jer se „onda seljak i radnik tišti kao rob“.⁴⁹ Istog je mjeseca veliki župan Virovitičke županije Teodor Pejačević obavijestio bana Khuen Héderváryja da „budnim okom“ prati socijalistički pokret te da će, u slučaju potrebe, stati na put „pogibeljnom širenju“ istog među seljaštvom.⁵⁰

I kroz narednu su godinu evidentirana slična kretanja u Osijeku. Naime, u izvještaju Gradskom poglavarstvu, koji je potpisao gradski senator Novak, opisuje se radnička skupština održana 1. svibnja 1895. godine u 9:30 sati u već navedenoj gornjogradskoj pivovari, na kojoj je prisustvovalo oko 150 osoba, među kojima je bilo i četrdesetak seljaka iz okolice, prije svega Bijelog Brda i Tenje. Sjednicu je sazvao i otvorio stanoviti Petar Bogdan. Jedan od govornika bio je Dragutin Frauenheim koji se okupljenima obratio na njemačkom i hrvatskom jeziku. Među ostalim stvarima, rekao je sljedeće:

„Vi ste radnici kao i mi, vi ste naša braća, vi ste oni koji se skrbe da naši varošani dobiju kruha jer vi morate orati, sijati i žeti, zato ste vi prvi koji nam kruh dajete. Vi ste danas prvi put ovdje i milo nam je što ste došli. [...] Mi još nismo došli u vaše selo da kažemo što mi hoćemo jer smo i mi takodjer siromašni kao i vi. Mi neimamo novacah da platimo kola jer pješke ne možemo ići. Zato treba da vi dodjete k nama i to bar na svečan dan. Vi dolazite na pijacu u Osiek pa kad čujete da mi radnici držimo skupštinu neka dodje bar jedan ili dva i neka nosi ono što bude ono kući u svoje selo. [...]

Sada ću vam kazati što mi socialni demokrati hoćemo. [...] Mi hoćemo opće i direktno tajno izborno pravo da možemo na sabor birati naše ljude koji će ondje kazati što mi trebamo i što mi hoćemo. [...] Naše pravo nećemo tražiti tim da pravimo kravah ili da tućemo batinama, ne mi to tražimo po zakonu. Naša stvar nije puškam ili čulom već mirno po zakonu čekati prava naša jer tko plaća porez taj je zreo i za politička prava. [...]

Ja vam draga braćo još jedanput kažem da nam je milo što ste došli. Danas je prvi put kad su ljudi sa sela došli k nam jer mi nemožemo svaki čas k vama. Vi zato kupite u zajednici naše novine što u Zagrebu izlaze pa čitajte, ondje ćete vidjete što mi hoćemo. Pa kad čujete da mi držimo u Osieku skupštinu dodjite koji može, biti će nam milo. [...]

Mi nestojimo sami već i inozemstvo uz nas, mi nedržimo samo s Magjarom, Švabom,

48 Isto, 54.

49 Josip Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, Od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880-1895)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb 1958, 177-182.

50 Ive Mažuran (ur.), *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867-1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek 1967, 427.

Francuzom – već svaki čovjek je naš brat. [...]

Kažite kod kuće da osječki radnici ne brinu se samo za sebe već za sve Slavonce, nu mi to neće postići čulam ili puškom jer brate ubiti je grijeh.⁵¹

Redarstveni je nadzornik Slavko Šešin, očigledno prisutan na radničkoj skupštini, Gradskom poglavarstvu 3. svibnja prenio sažete informacije o socijalističkoj agitaciji na selu uoči prvomajske proslave.

„Tu su mi ovi seljaci pripovjedali da su došli u selu dva kaputaša te ji nagovarali da na prvi svibanj u varošu dodju gdje će čuti da će se govoriti da postignu poboljšicu i veću plaću. Tenjci su mi kazali da je naročito nagovarao tenjski švaba kojeg nazivaju Franzika Arnuš. Taj da jim je pripovjedao da je on već više puta u Osieku na skupštinah bio i da dodju i oni na skupštinu pa da će dobiti veću nadnicu.“⁵²

Dva mjeseca kasnije, trinaesti broj lista *Sloboda* objavio je vijest o progonima osječkih socijalista Franje Tierlinga, Antuna Schmidta i Martina Elmauera zbog agitacije među seljaštvom. Tierling je, navodno, pri odlasku iz Gradskog poglavarstva rekao: „Dobro, mi idemo, ali zato nećemo prestati, pa bili gdje proširivati socijalističku stvar“.⁵³

Nadalje, u tekstu „Seljak i zelenjaši ili kajišari“, objavljenom 16. svibnja 1896. u *Posavskoj Hrvatskoj* iz Slavenskog Broda Miloš Krpan, učitelj i socijalist, predvodnik broskog generalnog štrajka iz 1907. godine, predložio je seljaštvu „dobre knjige, novine i udruživanja“. U istom članku tvrdi da je i „ptica skitalica koja seli i pustoši uvaženija od domaćeg sina, kojega nijesu ni burna stoljeća salomila“.⁵⁴ Krpanova se agitacija po okolnim selima, vrijedi napomenuti, nastavila i kroz naredne godine o čemu, recimo, svjedoče i njegova izvješća u *Slobodi* s početka 1900. godine gdje piše da se u selima Matković Mala i Dubovik u noćnim satima održavaju sastanci te da se „nekakova socijalistička agitacija širi“.⁵⁵

Miloš Krpan (1862–1931), jedan od istaknutijih socijalističkih agitatora na slavonskim selima krajem 19. stoljeća

Po svemu sudeći, 1897. godine došlo je do eskalacije seljačkih nemira te širenja uvjerenja kako je dio seljaštva prihvatio lijevo orijentirane ideje, naročito u Zagorju, kao i Srijemskoj te Virovitičkoj županiji gdje su socijaldemokrati distribuirali subverzivne tiskovine i poticali stanovništvo na angažman. Osim toga, treba imati na umu da je bila u pitanju iznimno napeta izborna godina⁵⁶ pri čemu su, unatoč pojedinim pobunama,

51 HR-DAOS, fond Gradskog poglavarstva Osijeka, kutija 5753a, godina 1895.

52 Isto.

53 Isto.

54 Dejan Dedić (urednik), *Miloš Krpan. Izabrani spisi*, DAF, Zagreb 2010, 30.

55 Isto, 77.

56 O stranačkom okruženju u Bansknoj Hrvatskoj, raspisivanju izbora te izbornoj kampanji više donosi sljedeći članak: Stjepan Matković, „Afirmacija Khuenove autokracije: Izbori za Hrvatski sabor 1897“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1997, 469-489.

rezultati „iznova naglasili trijumf Khuenove vladavine“,⁵⁷ uz uvjerljivu pobjedu Narodne stranke.

Stefano Petrungaro prenosi kako se u Nuštru, na mjestu održavanja izbora, okupilo čak dvije do tri tisuće ljudi iz okolnih mjesta, s namjerom da utječu na rezultate, objavljujući jasno i glasno onima koji su imali pravo glasa, kojeg kandidata preferiraju. Na zanemarenu naredbu da se udalje, vlasti su naredile oružanim snagama te su „rasterali [...] ih silom“.⁵⁸

Britanski povjesničar Robert W. Seton-Watson u knjizi *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy* (1911.) navodi incident u Nuštru, karakterizirajući potonji kao vrhunac nereda u Slavoniji 1897. godine kada je čak napadnuto i seosko imanje samog grofa Khuen Héderváryja.⁵⁹

Dana 4. lipnju 1897. Kraljevsko državno odvjetništvo u Osijeku podignulo je optužnicu protiv osam seljaka iz Nuštra jer su 27. ožujka od oružništva tražili da se iz općinskog zatvora „izpuste po njima uhićeni socialistički agitatori seljaci“ uz povike „Trebalo navaliti na zatvore i izpustiti ove uapšeničke“ i slično. Postupak protiv njih okončan je u rujnu te je većina osuđena od osam dana do šest tjedana zatvora.⁶⁰

Također, Petrungaro upozorava na prepoznatljive obrasce socijalističkih protesta i njihovih posljedica na selima u istočnoj Slavoniji i Srijemu, prije svega u Marincima, Oroliku, Negoslavicima, Nuštru i Bošnjacima. Tražeći opće pravo glasa, oslobođanje „drugova“, ili obilježavajući prvomajsku proslavu, seljaci su uglavnom završavali u zatvorima. Socijalistička se agitacija tada usmjerila na parole o ukidanju ili smanjenju poreza, ograničavanju administrativne moći, boljim uvjetima rada te političkom egalitarizmu. Navedeni su zahtjevi imali relativno širok odjek pa su zabilježeni i slučajevi uključivanja klera u ova zbivanja. Nakon što je priveden buntovni svećenik iz Bošnjaka, u trenucima nemira i napetosti pred izbore za Sabor, isti je utvrdio da „pravo imadu socialiste“.⁶¹ U drugom je slučaju, u Marincima, na molbu socijalističkog agitatora crkveni zvonar pristao zvoniti te obavijestiti narod o približavanju oružnika selu,⁶² dok je u Oroliku s dolaskom oružanih snaga također započela „buntovna zvonjava na crkvi“.⁶³ „Čak su i sredstva kojim se prosvjedovalo bila jednaka budući da je jednostavno bila riječ o alatima za rad, rjeđe o ponekoj kućnoj, možda lovačkoj puški, ali uglavnom

57 Stjepan Matković, Ines Sabotić, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja*, 1-2/2005, 157-183.

58 Stefano Petrungaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb 2011, 111-112.

59 Robert W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, Constable & Co. Ltd, London 1911, 110-111.

60 HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1697, godina 1897.

61 S. Petrungaro, *Kamenje i puške*, 112.

62 Isto, 111.

63 Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, prva knjiga, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1929, 137.

nekorštenoj tijekom incidenata,“ ističe Petrungaro.⁶⁴ Osim toga, mnogim je seljacima suđeno zbog pogrdnih riječi upućenih protiv Franje Josipa I. o čemu svjedoče i sačuvani arhivski spisi.⁶⁵

Sve u svemu, tijekom veljače i ožujka slavonski je istok bio preplavljen prijavama i privođenjima socijalističkih aktivista i simpatizera socijaldemokratske stranke.

Načelnik općinskog poglavarstva iz Nuštra pisao je 31. ožujka 1897. godine osječkoj kotarskoj oblasti o pojavi socijalizma u njegovom mjestu. Kao „pokretače socializma“, uz ostale, prije svega naveo je tridesetpetogodišnjeg Jozu Agičića, poljoprivrednika i oca troje djece, koji je „pogrdnim riečima“ upućenima protiv općinskog vodstva sumještane „razdraživao na odpor, mržnju i prezir protiv poglavarstvenim osobam“. Uz to, Kata Kotarlić je „poglavitom gospodinu kotarskom predstojniku“ na kolodvoru dovikivala „truljo i razne pogrde“. Prema tumačenju potpisnika dopisa, prozvani su pojedinci pozivali na „javno nasilje“ protiv kotarskih vlasti. Tijekom sudske rasprave u travnju, Agičić je izjavio kako on nije socijalist.⁶⁶

Pri uhićenjima, navodi Vitomir Korać, na slobodu su ubrzo pušteni svi seljaci koji su „obećali da se više neće baviti socijalizmom” ili im nije dokazana povezanost sa Socijaldemokratskom strankom Hrvatske i Slavonije, dok su svi ostali, odnosno oni koji se „nisu htjeli *odreći* socijalizma“ izvedeni pred sud i uglavnom teško osuđeni. Parnice su vođene pred mitrovačkim i osječkim sudbenim stolom, dok je jedino Miloš Krpan bio zatvoren u Zagrebu gdje se protiv njega vodila istraga zbog veleizdaje.⁶⁷ Nakon gotovo osam mjeseci zadržavanja u pritvoru protiv Krpana je podignuta optužnica za „zločinstvo pokušano zavedenja na veleizdaju, na zločinstvo uvriede članova cesarske i kraljevske kuće, zločinstvo smetanja javnog mira, te zločinstvo smetanja vjerozakona“. Međutim, Krpan je oslobođen optužbi te je iz pritvora upućen na promatranje u Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu jer se njegov branitelj, dr. Josip Frank, pozvao na neubrojnost branjenika.⁶⁸

64 S. Petrungaro, *Kamenje i puške*, 111.

65 Dana 1. travnja 1897. Kraljevsko državno odvjetništvo u Zagrebu podignulo je optužnicu protiv 50-godišnjeg ratara i oca troje djece, Josipa Kuruca, „radi zločinstva uvriede Veličanstva“, odnosno jer je, prema svjedočanstvu pojedinih osoba još 1894. godine u „općinskoj kući“ u Marincima javno ustvrdio da „jebeš onog cara kog je on služio“. Posljedica ovog čina bio je jednomjesečni pritvor, u razdoblju od 1. rujna do 1. listopada 1897, u osječkoj tamnici. Optuženik se branio pričom kako je u trenutku koji mu se spočitava bio pijan. Zbog vrlo je sličnog razloga Kraljevsko državno odvjetništvo 25. svibnja 1897. podignulo optužnicu i protiv 40-godišnje nepismene seljanke Mande Šumanovac iz Bošnjaka, opisane kao osoba „slaba uzrasta“ i „crni očijuh“, jer je u svojoj kući tri dana ranije, pred više ljudi, „povriedila poštovanje prema kralju“, izustivši „Jebeš cara i njegovu pravicu“. Optužena je tvrdila kako je eventualno u strahu pred oružnicima možda i rekla nešto „krivo“, no izrečenoga se više ne sjeća. Glavna rasprava održana je 4. kolovoza na osječkom Kraljevskom sudbenom stolu. Manda Šumanovac pred sudom je rekla kako nikada nije htjela uvrijediti „osobu Njegovog Veličanstva“. Bez obzira na to, spomenuta je žena osuđena na mjesec dana teške tamnice uz novčanu globu. Izvor: HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1693, godina 1897.

66 HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1697, godina 1897.

67 V. Korać, *Povjest radničkog pokreta*, 135-136.

68 D. Dedić, *Miloš Krpan*, 249.

Prema pisanju *Vjesnika Županije virovitičke* iz lipnja 1897. u srijemskim su krajevima zbog socijalističkih protesta na selu intervenirale dvije satnije 78. pješačke pukovnije te je privedeno 66 seljaka iz Marinaca⁶⁹ zbog „bučnih izgreda“ „proti oblastima i veleposjedu“.⁷⁰

	28%	29%	3/3	3/3	3/3	1/4												
	ob:	ž:	B:	W	š:	jit:	ov:											
1. Stevo Veljin/pjekar/	/	/																
2. Andro Molnar/bakar/	/	/																
3. " Plum	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
4. Jovo Mitrović/pjekar/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
5. Stjepo Kuruc	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
6. Miro Mitrović	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
7. Martin Kuruc	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
8. Andro Turković	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
9. Jaska Kuruc	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
10. Luka Ivanović	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
11. Stjepo Kuruc	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
12. Martin Kuruc	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
13. Jovo Savić	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
14. Lazo Pradajev	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
15. Stjepo Bekovčan/pjekar/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
16. Lazo Mio	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
17. Petar Gal	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
18. Stjepo Stojčić	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
19. Peda Kuruc	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/

Dio popisa seljaka iz Marinaca optuženih 1. svibnja 1897. godine zbog „zločinstva bune“
Optužnica protiv seljaka iz Nuštra, lipanj 1897.

69 U Državnom arhivu u Osijeku dostupan je kompletan popis 66 seljaka iz Marinaca optuženih za dizanje pobune krajem ožujka i početkom travnja 1897. godine. Naime, protiv istih je Kraljevsko državno odvjetništvo 1. svibnja 1897. podignulo optužnicu. Na popisu je, uz svako navedeno ime, dodana i kraća opaska; primjerice, Stevo Veljin je opisan kao „kolovodja“, Jovo Mitrović „više se isticao“, Antun Plum je navodno oteo kola, Luka Ivanović ih je slomio, Petar Gal je pucao, dok je Tomo Plum bio „šaljivdija“ među privedenima. Izvor: HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1698, godina 1897.

70 *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. lipnja 1897. godina, br. 12, godina VI.

Kao predvodnici marinačkog ustanka izdvojeni su Stevo Veljin i Andrija Molnar. Naime, Stevo Veljin, 35-godišnji poljodjelac pravoslavne vjere, otac dvoje djece, rodom iz Bačke, prema evidenciji Kraljevskog sudbenog stola ranije je, točnije 1883., osuđen „radi zločinstva ubojstva“ na dvije i pol godine teške tamnice. S druge pak strane, Andrija Molnar je bio 61-godišnji nepismeni seljak rimokatoličke vjeroispovijesti čiji je materinji jezik bio mađarski. Molnar je u sudskoj dokumentaciji opisan kao „podpredsjednik socijalističkoga kluba“ u Marincima.⁷¹

Prilikom sudske rasprave 18. lipnja 1897. Veljin je upitan: „Što vi razumijete pod imenom *socializam*?“, na što je odgovorio: „Po mom znanju držim da su socialisti razna radnička društva koja se mogu skupljati i brinuti se za svoj rad.“ Predsjedavajući je nastavio s pitanjima: „Pa vidite ovi Marinčani nisu kakvi radnici ili da rečem zanatlije, nego su to seljaci koji imaju svoje zemlje. Zašto ste vi njima rekli [...] neka budu socialiste?“. Veljin je na upit rekao: „Nisam ja mislio na to da oni budu socialiste, nit sam to rekao, nego sam mislio da imamo radničke škole, da nam djeca uče obrt kakav ili zanat, a za drugo nisam ja ni govorio.“⁷²

Tijekom sudskog procesa, odnosno pri obrazlaganju presude protiv privedenih seljaka navodi se i ovo: „Stevo Veljin i Andrija Molnar donieli su iz Zagreba te narodu čitali i na svoj način tumačili razne socijalističko-demokratske spise i novine, koje su neuki narod samo uzrujale i u njemu mnoge [...] neizpunjive želje uzbudile.“ Kada je Veljin priveden, Molnar je navodno vikao: „Ne dajte ljudi Stevu, ako hoće njega voditi neka nas vode sve...“. Okupljena je masa, prema zapisnicima s osječkog suda uzvratila povicima „Mi smo svi socialiste [...] pa neka nas sve pozatvaraju“.⁷³

Ovdje vrijedi napomenuti kako je krajem 19. te početkom 20. stoljeća i dalje bila prisutna velika nepismenost na selu, iz čega je i proizlazila praksa kolektivnog čitanja te usmene predaje kao u gore navedenom slučaju. Konkretno, kako ističe Dinko Župan, unutar Virovitičke županije, u Osječkom kotaru, 1904. godine zabilježeno je 40 posto nepismenih u dobi od 12 do 50 godina života. Usporedbe radi, prema istom autoru, početkom 20. stoljeća u Donjoj Austriji početkom 20. stoljeća bilo je tek 5 posto nepismenih stanovnika.⁷⁴

U pogledu nemira na slavonskim selima, početkom srpnja 1897. županijsko je glasilo objavilo članak „Osuda proti socijalistom“, obavještavajući čitateljstvo o raspletu sudskog procesa protiv privedenih seljaka.

„Kako smo jur javili, započela je dne 18. pr. mj. pred kr. sudb. stolom osječkim rasprava proti socijalistom iz Marinaca. Velikom senatu predsjedao je predsjednik kr. sudbenoga stola Pavao pl. Marijašević, optužbu zastupao je kr. državni odvjetnik Dragutin Gjurčić, dočim su optuženike branili odvjetnik dr. Winter i branitelji dr. Klein i dr. Milanković.

71 HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1698, godina 1897.

72 Isto.

73 Isto.

74 Dinko Župan, „Povijest školstva u Valpovštini u dugom 19. stoljeću“, katalog izložbe, Muzej Valpovštine, Valpovo 2016, 30-31.

Rasprava se je držala u dvorani kr. žup. oblasti, jer je bilo 66 osoba optuženo, od kojih su se 58 njih nalazili u istražnom zatvoru. Državno odvjetništvo tužilo je svih 66 optuženika radi zločina bune, što su bezdušnim socijalističko-anarhističkim postupkom kolovodja Stevo Veljina, Andrije Molnara i Andrije Pluma poticali, proti javnim oblastima i njihovim pojedinim organom, vlastelinom, veleposjednikom, gospodi *kaputešem* te inim imućnijim žiteljem nuštarske okolice nasilno postupali.

Dne 24. dovršena je rasprava, a 25. izrekao je i proglasio presudni sud svoju osudu, te prema tomu krivim proglasio: od 66 optuženika njim 64 radi prestupka strke, i to optuženog Stevu Veljina kao začetnika i Andriju Molnara kao kolovodje, a ostale kao učesnike, te je osudio prvu dvojicu na 6 odnosno na 5 mjeseci strogi zatvor, a od ostalih dvojicu na 4 i 3 mjeseca, zatim 33 na 2 mjeseca, a preostale optuženike na 1 mjesec strogog zatvora.

Proti ovoj osudi uložio je javni tužitelj ništovnu žalbu radi promjene oznake kakvoće čina, dočim su se optuženici s istom zadovoljili. Prema prijedlogu samog tužitelja pušteni su za tim svi učesnici na slobodu, dočim su kolovodje i nadalje u istražnom zatvoru pridržani.⁷⁵

Iako je tužiteljstvo za vođe seljačkih nemira tražilo čak deset do dvadeset godina, a za sve ostale sudionike po jednu do pet godina teške tamnice, sud je odbacio takav zahtjev te je, kako je i navedeno, optuženike osudio zbog „prestupka strke“ i dodijelio im znatno blaže kazne. Ipak, nakon uložene žalbe postupak protiv seljaka iz Marinaca je ponovljen krajem listopada iste godine te su svi proglašeni krivima zbog „zločina ustanka“ pri čemu je, primjera radi, Stevo Veljin u odnosu na prethodno dosuđenih šest mjeseci s novom presudom dobio čak tri godine tamnice.⁷⁶ „Tako je Khuenov servilni sud konačno riješio ovu parnicu podijelivši 35 godina robije siromašnim seljacima, koji su se u jednom afektu dali zavesti na jednu jaču demonstraciju,“ piše Korać.⁷⁷

Ne treba zaboraviti niti kako je 12. listopada 1897. u Osijeku suđeno i drugoj skupini seljaka iz vinkovačkog kotara optuženih za „zločinstvo ustanka“ i „javno nasilje“. Optuženici su, naime, tražili slobodnu sječu i korištenje drvene građe iz obližnjih šuma, besplatno sađenje duhana i pečenje rakije, smanjivanje broja općinskih ureda, ukidanje različitih biljega, i slično. Kao svog predstavnika odabrali su Matu Govedarovića iz Orolika koji je njihove zahtjeve trebao isporučiti središnjem odboru Socijaldemokratske stranke u Zagrebu.⁷⁸ Naposljetku, privedeni je Govedarović, u službenim spisima opisan kao „kolovodja“ pobunjenih seljaka, zbog zločina ustanka na prvostupanjskom sudu osuđen na dvije i pol godine zatvora iako do značajnijih incidenata ili kakvog ustanka zapravo i nije došlo.⁷⁹ Kazne preostalih pedesetak seljaka, po zanimanju

75 *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. srpnja 1897. godina, br. 13, godina VI.

76 *Vjesnik Županije virovitičke*, 15. studenog 1897. godina, br. 22, godina VI.

77 V. Korać, *Povjest radničkog pokreta*, 136.

78 Isto, 136.

79 HR-DAOS, 123.7.2, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, krivični predmeti – A, knjiga br. 331, Upisnik Kz, godina 1897.

Jon Pavlović
 No broj 632 kx.
 342-1897
Ant. M. Kovačević

9/58

In: državno odvjetništvo u Osijeku kralj.

1) Andriju Kotrljica / In: br. 24/50 god. stara, rodom iz
 Tušta, i kano nadležna, u k. yere, oženjena, otca 2 dece, seljaka i
 Tušta, nepismena, neporočna.

2) Stretina Krumarica / In: br. 25/34 god. stara, rodom i pre-
 bivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca 5 dece, nadničara,
 pismena, neporočna.

3) Kornelija Hajsthorovića / In: br. 12/40 god. stara, rodom i
 prebivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca 3 dece,
 seljaka, nepismena, neporočna.

4) Strojica Čupec / In: br. 11/26 god. stara, rodom i pre-
 bivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca 2 dece, sa-
 lara, pismena neporočna.

5) Martina Šarčevića / In: broj 19/41 god. stara, rodom i
 prebivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca 2 dece,
 seljaka, nepismena, neporočna.

6) Karolija Hajsthorovića / In: broj 13: 37/49 god. stara,
 rodom i prebivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca
 1 deteta, seljaka, pismena, neporočna.

7) Kornelija Krumarica / In: br. 14/49 god. stara, rodom
 i prebivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca 6 dece,
 nadničara pismena, oženjena radi ljubine javnog nastupa
 sa 3 mjeseca, a radi ljubine kraljeve tjelice ne ide se to mjesec
 u kamnice javna u Osijeku, drugu u Turovcu.

8) Ljiljana Horoševića / In: br. 16/63 god. stara, rodom i pre-
 bivalištem iz Tušta, u k. yere, oženjena, otca 1 deteta,
 seljaka, nepismena neporočna / 04. n. 3262. Čučević

a) što misu In: 27. oktobra 1897. između 129 i 11 sati

Optužnica protiv seljaka iz Nuštra, lipanj 1897.

Broj *6618 Kz.*

U ime Njegovoga ~~ces. i kr. Apostolskoga~~ Veličanstva Kralja!

Kr. sudbeni stol u *Osijeku* danas *28. rujna 1897.* pod
 predsjedom kr. *sudb. vijećnika Nikole Jordanica*
 i u prisutnosti kr. *sudb. vijećnika Konrada Feshtina*
i Vilima pl. Matarišeka
 kao sudac, kr. *pristupnika Jozefa pl. Buriana* kao perovodje vrhu obtužbe kr.
 državnoga odvjetništva proti *Andriji Kobarlicu i drugovom*

radi *prestupakih staki, označenih u 55279. i 283. Kz.,*
 podignute obtužnicom od *4. lipnja 1897.* br. *632 Kz.,* na koju je banski stol presudom od
29/7 1897. br. 16971. pristao, nakon odredbom od *21/8 1897. br. 6618 Kz.* naredjene
 i u prisutnosti kr. državnog odvjetnika *Dragutina Gjurčića,*
 obtuženikah, *naime Andriji Kobarlicu i drugovah,* te
 branitelja *Eduarda Kucere*

privatnoga ucestnika
 dne *28. rujna 1897.* obdržane glavne razprave na temelju *novoga obznanja nadopunjena*
 po tužitelju *postavljena/predloga,* da se
svi okrivljenici proglašeni krivim prestupakih u 579. Kz. sudio jest:

1. *Andrija Kobarlic* iz *Nuštra,* 50 god. star, *skb., oženjen,*
obac 3 djece, ratar, nepismen, neporočan, i
2. *Andun Kevenik* iz *Nuštra,* 34 god. star, *rim. Kat.,*
oženjen, obac 5 djece, nadničar, pismen, neporočan,
krivi su, da su dne 27/3 1897. između 1/2 9 i 1/2 11 sati na
večer pred zgradom obl. učitelja u Nuštru i sutje sgmule
se mnogobrojnu svjetinu, za da kr. odvjetnici postaje
vodnik Hriyan Bihlaric i odvjetnik Banko Plivar iz
Nuštra izruče iz obl. zatvora po njima učinjene so-
*cijalističke agitatore seljake *Toru Starčevića i Antuna**
Mihuljkovića iz Nuštra, izavali na otpor proti kr.
odvjetnicom odnosno i inim organom javnih vlastih,

Table br. 121. k §. 264. k. p. Osuda sudbenoga stola.

Presuda Kraljevskog sudbenog stola protiv seljaka iz Nuštra, rujana 1897.

klasificiranih kao „ratari“ ili „poljodjelci“, varirale su između nekoliko mjeseci do godinu ili dvije robije.⁸⁰

Dugoročno gledajući, Khuen Héderváryjev je režim s obzirom na poduzete represivne mjere 1897. godine gotovo u potpunosti eliminirao socijalistički pokret na selu.

Službeno glasilo Virovitičke županije u tekstu naslovljenom „Seljaci i socijalizam“ također se oglasilo o ovim zbivanjima oštro osuđujući proteste te radnički pokret uopće.

„Medju seljačtvom u novije vrijeme preuzimlje mah veliko zlo, od koga može ljuto stradati, ako ga se odma neokani. Podjaruju vatru zlosretni socijaliste. Šuljaju se u prostodušne i miroljubive kolibice našega seljaka. Nose na pazar traljavu i tudjinsku robu. Siju i posijali su jur nemir, razdor, nezadovoljstvo, nećudoredje. A zašto? Da sami što veću odatle povuku korist. U mutnom se riba lovi. Sto seljaci pozor! Nije svaka čizma za svaku nogu. [...] Na sve strane se viče: *preduga je radnja; osam sati na dan dosta je posla*. Slabe vjere ljudi pomamili su se za tom ruljom vikača. Misle, da se to može protezati na seljaka gospodara. Varaju se. [...] Ta naš seljak ionako ciele zime neradi, kasno dolazi na posao, a da mu se sada sbilja vrieme rada prikrati i odredi samo do 6. ure, kada će onda raditi? [...] Stavimo, da danas dodje do te socijalno-demokratsko-anarhističko-nihilističke nauke t. j. do sveobće razdiobe imetka, kamo bismo došli? (...) Seljaci pozor! Čuvajte se lažljivih i krivih proroka, koji vas odvijaju od Boga. Držite se s rieči sv. pisma, koje kaže: *molite se i radite*. Pa zapamtite onu sv. Pavla-apostola: *Tko neće da radi, neka i nejede*.“⁸¹

O nemirima na slavonskim, srijemskim i zagorskim selima pisale su i druge hrvatske tiskovine. List unionističke stranke *Pravi prijatelj naroda*, 22. srpnja 1897. u članku „Socijalna demokracija u Zagorju“ nedvojbeno je kritizirao pojavu socijalizma na selu.

„Socijalni demokrati opazuju sve jasnije, da nigdje u Evropi ne prima seljačstvo spremno te socijalistične nauke o preuzeću svih nekretnina u zajednički posjed i zajedničko obradivanje. [...]“

Mi se nadamo da kad bude seljak izvjestno znao, za čim idu socijaliste, ne će ni jedan pristajati uza njih. U dušu svakoga čestita čovjeka zasadjena je želja, da bude svoj na svom i on voli zadržati svoj jedan slog nego li da mu socijalistična družba po svojoj volji i glavi milostivo podaje prirod čitavoga jutra ili rali, koje ne smije zvati svojom.

Žalostno je, što se našlo u našoj domovini seljaka, koji su se u prvi čas dali obmanuti socijalističnima prikorima, na današnji državni red, te su stali grditi vlastelu i svu gospodu, koju su prije štovali, jer su imali razloga štovati ju. Neka se Zagorci nauče od Srijemaca, da ne koristi vjerovati vikačem, koji seoskom narodu obećavaju zlatne kule u zraku; već da je uputnije misliti svojom glavom a savjet tražiti kod muževa, koji motre kroz godine seljačke nade i nastoje da im pomažu putem zakona i rada, a ne vode ih u napast i nesreću.“⁸²

80 HR-DAOS, 123.10, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, uznica, knjiga br. 401, Registar kaznenika, godina 1897.

81 *Vjesnik Županije virovitičke*, 1. srpnja 1897. godina, br. 13, godina VI.

82 *Pravi prijatelj naroda*, 22. srpnja 1897, VII. godina, broj 15, Zagreb

Hrvatski radnički glas, u zaglavlju naslovne stranice opisan kao „glasilo radničkih klubova stranke prava, list za politiku te promicanje i zaštićivanje interesa hrvatskih radnika i obrtnika“, 1. kolovoza objavio je članak „Razprava sa sriemskimi socijalisti“ u kojem, stavljajući nacionalni ispred klasnog sentimenta, tvrdi:

„Socijalna demokracija je biljka tuđjinska i napuštajući ona posve iz vida podređeni položaj naše domovine te nastojeć izčupati iz našeg naroda takodjer njegovo vjersko osvjedočenje, pokazuje se ona – u pravoj svojoj slici; tad nam posve jasno biva, da je njezinog djelovanja ako već ne svrha a to jedini rezultat taj, da se kroz ciepanje sile našeg naroda oslabe i tuđjinstvo tako još i dalje vladati bude moglo.“⁸³

Nakon svega navedenog, socijalistički je pokret gotovo desetak godina čekao sljedeću priliku za novi prodor na slavonsko selo. U međuvremenu, 1899. godine Karl Kautsky, marksistički teoretičar, objavio je važnu studiju, *Die Agrarfrage (Agrarno pitanje)*, kao svojevrsnu dopunu *Kapitalu* iz čega je moguće zaključiti kako Druga internacionala nije odustajala od fenomena seoskog proletarijata.

Agrarno pitanje Karla Kautskog, nastalo u vrijeme širenja revizionističkog pristupa marksističkoj ortodoksiji,⁸⁴ sintetski je nastojalo predstaviti opće tendencije razvoja poljoprivrede i društveno-produkcijskih uvjeta na selu u uvjetima kapitalizma, prije svega u zapadnoeuropskim zemljama, Njemačkoj i SAD-u.⁸⁵ Kautsky je smatrao da industrijski razvoj u pravcu socijalizma mora „povući“ i potčinjenu poljoprivredu uslijed čega će proleterska vlast „eksproprirati krupna zemljišna imanja i krupna industrijska poduzeća u poljoprivredi kao i u industriji“ te će seljaci postati ravnopravni sudionici socijalističke podjele rada.⁸⁶

Usporedo s ovakvim teoretiziranjima, vladajući su slojevi Banske Hrvatske ustrajali u publikacijama didaktičkog karaktera spram slavonskog seljaštva, nastojeći ga odvratiti od prevratničkih zamisli, nerijetko pišući članke primjetno omalovažavajućeg karaktera spram seoskog radništva. U članku „Zle navike naših seljaka“ objavljenom u *Vjesniku Virovitičke županije* iz 1901. godine stoji:

„Ovako umujući ostaje seljak kod svoje – zle navike. On nepita i neistražuje razloge, zato što su mu predji uza sve svoje jednostavno gospodarenje laglje i bolje živjeli. U svojoj bezazlenosti nevidja, da su tada bila posve druga vremena i okolnosti, da su sadašnje potrebe života i javni tereti daleko veći od prijašnjih, pa stoga, da uzmogne tim većim zahtjevima zadovoljiti te svoj opstanak omogućiti i osigurati, da bi mu valjalo umnije raditi i gospodariti.“⁸⁷

83 *Hrvatski radnički glas*, 1. kolovoza 1897, I. godina, broj 15, Sisak

84 U obzir uzeti radove i stajališta njemačkog socijaldemokrata Eduarda Bernsteina (1850–1932), kao i, primjerice, knjigu Eduarda Davida *Sozialismus und Landwirtschaft (Socijalizam i poljoprivreda)* iz 1903. godine.

85 K. Kautsky, *Agrarno pitanje*, XVIII.

86 Isto, XXXI-XXXII.

87 *Vjesnik Županije virovitičke*, 1901, X. godina, broj 20, Osijek

Cijena lista jest:
 godišnja 4 for.
 polugodišnja 3 for.
 četvrtgodišnja 1 for.
 Pojedini brojevi 30 avn.
 Nebrankirani listovi ne-
 primaju se.
 Rukopisi ne vraćaju se.
 Izlazi 1.15 svakoga mjeseca.

VJESNIK

ŽUPANIJE VIROVITIČKE.

List za unapredjsnje javne uprave i društvenoga života.

VI. broj.

Oglasi
 primaju se te se izvršuju
 po peti tekstu 10 avn.,
 pri višekratnom izvršenju
 znatni popust.
 Uredništvo i olpravništvo
 nalazi se u
 Osijeku, gornji grad,
 Ružičina ulica br. 13.

U Osijeku, 1. srpnja

Uredjuje: Dr. EDUARD KRIŽ.

1897. Broj 13.

Sadržaj u br. 13. Seljaci i socijalizam — Sjedinica žup upr. od-
 hera. — Critice iz prakse: 1. Opć. namet; 2. Zadr. diosa; 3. Elementarna
 šteta; 4. Biljgovne pristojbe za predstava. — Naredbe: 1. od 16. siječnja
 1897. br. 19271. z. f. r. glede opozivanja vojno-oprosnoma takom; 2. od
 23. svibnja 1897. br. 45918 f. m. glede sitnog novca od 1 i 1/2, št.; 3. od
 14. lipnja 1897. br. 33066 n. vl. o. glede litnine soli; 4. od 5. lipnja 1897.
 br. 2385, z. p. i b. r. glede brzajaka. — Prosvjeta. — Barne vijesti. —
 Trgovacko-obrtničke i gospodarstvene vijesti. — Oglasi. — Podlistak.

Seljaci i socijalizam.

Medju seljactvom u novije vrijeme preuzimlje mah
 veliko zlo, od koga može ljuto stradati, ako ga se odma
 neokani. Podjaruju vatru zlosretni socijaliste. Suljaju se u
 prostođušne i miroljubive kolibice našega seljaka. Nose
 na pazar traljavu i tudjinsku robu. Siju i posijali su jur
 nemir, razdor, nezadovoljstvo, nećudoredje. A zašto? Da
 sami što veću odatle povuku korist. U mutnom se riba
 lovi. Stoga seljaci pozor! Nije svaka čizma za svaku nogu.
 Na sve strane se više: »preduga je radnja; osam
 sati na dan dosta je posla.« Slabe vjere ljudi pomamili
 se za tom ruljom vikaca. Misle, da se to može protezati
 na seljaka gospodara. Varaju se. Gospodar treba, da što
 više vremena ugrabi za zad. Ta naš seljak i onako ciele zime
 neradi kasno dolazi na posao, a da mu se sada sbija vrie-
 me rada prikrati i odredi samo do 6. ure, kada će onda raditi?
 Liepih li mi posljedica, kad bi se kod gospodarstva
 uveo osam satni rad! Ljudi božji — ta tko vas je sa g.
 Bogom glede vremena načinio ugovor. Budimo iskreni.
 Cujmo!
 Eno osvanu dan krasan, da nemože krasniji. Nebo
 vedro ko u ribe oko, Nagrnuli radnici sa svih strana u

polje. Poplavili sjenokoše. Jedni suše, drugi žanju, treći
 ogrinjaju, četvrti oru. Ide posao od ruke, da ga je mi-
 lotta gledati. Posušilo se sijen, samo ovamo kola, pa
 vozi. Požeta je strn, povaljano leži snoplje; još nešto po-
 vezati, priditi i u raslave složiti, pa je i to svršeno. Do-
 grnuli kopaci, samo jih čeka još pol sloga. Doora orač
 sve slogove, prevrne li još zavrtnjake i on je gotov. A
 gle! Odbija kobna ura!! Šest je sati!! Huja!!! Zar će
 pametan gospodar, premda je za rad još dva sata bie-
 loga dana, ostaviti suho sieno, odvest prazna kola; o-
 staviti nepovezano i nepridignuto snoplje, nedovršeno o-
 ranje zato, što je odbila kobna šesta ura! O lude glave,
 koja bi tako uradila!
 Tko znade, kakav će sutra osvanuti dan? Neće li se
 dići bura, udariti kiša i uništiti sav trud i muku sirote
 gospodara. Koja posljedica od toga? Skupoća, siromaštvo
 i glad. Okanimo se dakle braćo-gospodari vikaca, koji
 viču, a na zlo naše. Gospodar mora sve sile napeti, da
 iscrpi iz zemlje, što mu je Bog namienio.
 Gospodarstvo danas silno pada. A zašto? Pada
 stoga, jer ili nema sloge u zajednici ili jer se zajednice
 diele do skrajnosti. Nema u kući ukućana, valjanih i
 sposobnih za rad. Nema ni služinčadi, a što je ima,
 vriedi malo, jer nije viera gospodaru, neradi od dobre
 volje za njegovu i svoju korist, već radi, što baš mora
 raditi. Ako nije pokraj njih gospodar čieit dan, više su
 mu na štetu, nego li na korist — skoro bismo rekli:
 prava propast gospodara.
 Braćo seljaci, još jedanput pozor! Sve bi rado biti
 bogato, i to na brzu ruku bogato. Svaki, jedva što je
 zavirio u sviet, hoće da bude najizkusniji i najpamet-

Vjesnik Županije virovitičke u izdanju od 1. srpnja 1897. godine oštro osuđuje pojavu socijalizma na selu

Nadalje, dvije godine kasnije ista je tiskovina u tekstu „Što bi moglo podići našeg seljaka?“ konstatala: „Za seljački puk nisu niti političke novine, niti politika u opće, jer ju ne razumije i neće razumjeti.“⁸⁸ Za to je, ipak, bilo prekasno jer već je naredne, 1904. godine, osnovana Hrvatska pučka seljačka stranka braće Radić koja će se kroz nadolazeće razdoblje izgraditi kao najsnažnija politička platforma usmjerena na gospodarski razvoj sela i prava seljaštva. U vremenu razvoja navedene stranke i „lova“ na prve parlamentarne mandate, socijalisti su i dalje pokušavali pridobiti povjerenje ruralnih krajeva.

U razdoblju između 1904. i 1907. godine socijalistički je pokret ponovno donekle ojačao na selu, i to prije svega u Hrvatskom zagorju gdje je u lipnju 1904. zabilježen spontani revolt seljaštva, ali i u slavonskim te srijemskim selima gdje su prosvjedi poprimili, navodi Kovačević, „klasno-borbeni karakter“.⁸⁹

88 *Vjesnik Županije virovitičke*, 1903, XII. godina, broj 3, Osijek

89 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, 370.

Socijalistički aktivist, tipograf Milan Glumac, tijekom 1906. godine u Osijeku je organizirao sastanke poljoprivrednih radnika s ciljem razrade mogućnosti vođenja borbi za poboljšanje njihovih radnih uvjeta, prije svega dizanja dnevnica. Osim toga, na kongresu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u prosincu 1906. u Osijeku prisustvovao je znatan broj delegata sa sela. Isti su predstavljali gotovo dvije i pol tisuće članova organiziranih u dvadeset mjesta. Tada je prihvaćena zamisao o jedinstvu poljoprivrednog i industrijskog proletarijata što je pogodovalo daljnjem širenju pokreta tijekom naredne godine. Početkom 1907. mreža socijaldemokrata i seljaka istupila je protiv novog nacrtu zakona o radnim odnosima u poljoprivredi tražeći potpisivanje kolektivnog sporazuma između poslodavaca i radnika, što nije polučilo željene rezultate. Nemiri na selima bivali su sve češći zbog čega su i uhićenja postala svakodnevica, dok je red u pojedinim mjestima čuvala vojska. U takvim okolnostima socijaldemokrati su savjetovali seljaštvo da se ne opire vlastima, da se ne služim nasilnim metodama te da teže sporazumu s veleposjednicima. Posljedično, socijalistički je pokret na selu znatno opao te su aktivnosti Socijaldemokratske stranke preorijentirane na osnivanje kreditnih zadruga i kulturno-prosvjetnu djelatnost,⁹⁰ no i to je uskoro bilo zasjenjeno rastućim pokretom vođenim braćom Radić koji su političkom razvoju seljaštva dali jedan novi profil.⁹¹

Relativni neuspjeh socijaldemokratske agitacije među seljaštvom Mirjana Gross, među ostalim razlozima pripisuje i nehomogenosti seljačkog stanovništva, te tvrdi:

„Seljaštvo je primalo samo neke socijaldemokratske ideje, koje su se, prenošene iz sela u selo, tumačile na najraznovrsnije načine. Ono je simpatiziralo sa socijaldemokratskim akcijama, ali čvrstu podršku pružalo je samo u rijetkim slučajevima.“⁹²

Na V. kongresu 1908. godine socijaldemokrati su ponovno istaknuli potrebu jedinstva cjelokupnog proletarijata jer, kako su tvrdili, „ne smije se smatrati proletercem samo najamnog radnika [...] već svakog čiji je opstanak nesiguran, koji i usuprot možda malog posjeda ili malog obrta živi proleterski i odvisi od kapitalističkog tržišta.“ Unatoč

90 Isto, 371-372.

91 Kasnija marksistička viđenja Radićeve povijesne uloge u hrvatskom društvu te političkoj areni izrečena su više puta i na najrazličitije načine, no zanimljivo je navesti stav Miroslava Krleže prema kojem je ovaj „naivni tamburaš“ „punih dvadeset godina izdržao s masama“. U svojim *Tezama za jednu diskusiju* (1935.) Krleža je zapisao: „Socijalizam u Hrvatskoj postao je nemoćan spram prodora radićevštine. Zašto? Zato, jer je u pitanju državnog ujedinjenja Stjepan Radić zauzeo otvorenije, neuvišenije i iz masovne perspektive istini bliže stanovište.“ Izvor: *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, poveznica: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2044> (8. travnja 2016). Nešto ranije, u studenom 1918. godine, August Cesarec je iz jasno socijalističko-revolucionarne pozicije zapisao kako je Radić „bradat demagog, nesređena opasna mešavina najveće pameti sa najvećom glupošću [...] nacionalista, separatista, agrarni klerikalac“. U otvorenom pismu Stjepanu Radiću iz ožujka 1919, Cesarec je vođu Hrvatske pučke seljačke stranke nazvao „socialnim i kulturnim reakcionarom“, „protektorom frankovačke klerikalne uskočke mafije“, i sl. Izvor: Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza Socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1982, 66-69.

92 Mirjana Gross, „Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Historijski zbornik*, 3-4/1952, 311-323.

nastojanjima da se osnuje poseban odsjek za poljoprivredno radništvo unutar stranke tijekom 1911. godine i kasnije, takvi su pokušaji neslavno završili.⁹³

Zaključak

Točno je zapažanje Josipa Horvata kako se „položaj seljačkog staleža od početka do konca 19. stoljeća, pokraj ukidanja urbarskih odnosa, nije mnogo promijenio“,⁹⁴ imajući u vidu nemogućnost političke participacije za najveći broj ljudi te modernizacijske trendove proizašle iz građanstva, ostavljajući selo na milost i nemilost kapitalističkoj tržišnoj privredi. Rasipanje zadruga u vremenu ekonomske krize kroz 1870-te i 1880-te godine označilo je početak procesa usitnjavanja zemljišnih posjeda, kao i privatizacije donedavno komunalno obradivih površina, uz povećanje seoskog proletarijata čije su migracije krenule u pravcu gradskih tvorničkih postrojenja, pospješujući demografski rast urbanih centara poput Osijeka. Dok se radnički pokret utemeljen u zamislama socijalizma razvijao u nekolicini hrvatskih gradova, počevši s kasnim 1860-im godinama i prvim radničkim udruženjima te štrajkovima, pitanje sela nije ozbiljnije razmotreno sve do 1890-ih i novih teorijsko-organizacijskih promišljanja suradnje između gradskog i seoskog proletarijata. Najkonkretnije aktivističke poticaje razvoju ovakvih odnosa dala je Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, osnovana 1894., godinu dana nakon zaključaka Druge internacionale koja je u Zürichu potvrdila uključivanje poljoprivrednih radnika u europski socijalistički pokret. Nužno je naglasiti kako je seljaštvo, u svim svojim nijansama, posjedovalo omasovljeni no politički nedovoljno iskorišten politički potencijal kojeg su socijaldemokrati nastojali približiti svojim političkim okvirima. O diferencijaciji hrvatskog seljaštva krajem 19. stoljeća Keršovani je ustvrdio:

„Taj je proces doveo do stvaranja priličnog broja seoske buržoazije koji je mogao da igra i stvarno igrao priličnu političku ulogu u ovoj periodi, služeći kao masovna baza raznim nacionalnim strankama. Ali najveći dio seljaštva bio je ne samo potpuno ekonomski potlačen i izrabljiv, nego i lišen praktične mogućnosti da učestvuje u javnom životu zemlje (izborni cenzus). Taj je sloj stajao kao silno, iako nedovoljno iskorišteno, zaleđe svim nacionalnim pokretima. U njemu su se krile revolucionarne energije...“⁹⁵

Ilegalno djelujući, prije svega u pogledu dijeljenja subverzivnih tiskovina te održavanja radničkih skupština, socijaldemokrati su sve do 1897. intenzivirali svoje djelovanje na selu, potaknuvši nekoliko pobuna koje su rezultirale uhićenjima i sudskim procesima protiv seljaštva u okolici Osijeka. U konačnici, Khuen Héderváryjeva je vlast gotovo u potpunosti slomila socijalizam na selu dok su režimska glasila *post festum* isticala kako

93 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, 373-374.

94 J. Horvat, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina*, 397.

95 O. Keršovani, *Povijest Hrvata*, 71.

seljaštvo ne razumije niti treba razumjeti jezik političke arene. Početkom 20. stoljeća, naime, inicirano je nekoliko pokušaja oživljavanja suradnje gradskog radničkog pokreta sa selom, no vodeću je ulogu u politizaciji hrvatskih seljaka ubrzo preuzela Hrvatska pučka seljačka stranka čiji osnivači, poznato je, nisu dijelili socijalistička viđenja revolucionarnog djelovanja.⁹⁶ U svakom slučaju, ironija povijesti socijalističke je režime 20. stoljeća u istočnoj Europi, pa tako i u drugoj Jugoslaviji, ponovno suočila prvenstveno s izazovima agrarnih društava a ne okolnostima napredne industrijske proizvodnje.

Nakon sažetog predstavljanja odabranog pitanja valja istaknuti da bi za daljnju, odnosno potpuniju historiografsku rekonstrukciju ovih složenih odnosa bilo nužno istražiti preostalu primarnu arhivsku građu kako u pogledu historijske kontekstualizacije hrvatsko seljaštvo kasnog 19. i ranog 20. stoljeća ne bi ostalo na razini onog Drugog – dalekog, drugačijeg i nerazumljivog, poput kakve antagonističke nepoznanice dijelu ondašnjeg građanstva. Drugim riječima, gotovo je uobičajena praksa hrvatske historiografije da pri pisanju o seljaštvu kasnog 19. stoljeća svi konzultirani izvori predstavljaju stvar indirektnog obrazlaganja stanja na selu; bilo da je riječ o osvrtnu na službene dokumente onovremenih vlasti, gradske listove ili radove drugih povjesničara, ostavljajući tako seljaka nijemom misterijom industrijske revolucije. Na svu sreću, u fondu Kraljevskog sudbenog stola u Državnom arhivu u Osijeku, primjera radi, dostupni su zapisnici izrađeni tijekom sudskih procesa protiv seljaštva optuženog za podizanje pobuna 1897. godine što predstavlja prvoklasni mikrohistorijski izvor te realnu mogućnost još jasnije historijsko-antropološke analize mentaliteta tadašnjeg seljaka. Iskreno vjerujem kako su nova istraživanja u tom pravcu i artikulacija do sada gotovo nepostojećih povijesnih glasova tek pitanje vremena.

96 U tom pogledu, svakako su ilustrativna stajališta poznatog HSS-ovog političara i autora Mihovila Pavleka Miškine (1887–1942) koji je 1938. godine u publikaciji *Zašto hrvatski seljak nije komunist* zapisao: „Radnici bezkućnici znadu da su manjina, a jer to znadu, traže saveznike. Pri tom računaju: prirodni saveznik radniku jest seljak. Radnika i seljaka dragaju iste ruke. Radnik i seljak osjećaju skoro iste muke: jednog su od kuće odtjerali, drugog tjeraju. No seljak ovome radniku ne može pomoći. Seljak zna, da mu je radnik brat, prvi brat. I ne brat, - sin, jer je nastao od osiromašenog seljaka. Seljak zna, da je radnik mučenik, možda najveći mučenik pod ovim nebom. [...] Seljak koliko god radnika voli, koliko god bi mu htio pomoći, - ne može mu dozvoliti, da uzme u ruke nož čitavomu ga narodu stavi pod grkljan. Ne može mu dozvoliti, da pravi pokuse na živom narodnom tielu. [...] A koji su to uvjeti, koje seljak ne će i ne može izpuniti? Ima ih više, no mi će za sada uzeti ovdje pet, i to pet najglavnijih. Seljak ne može: 1. odreći se privatnog vlasništva; 2. obitelji; 3. svojega ja; 4. narodnosti; 5. vjere“. Izvor: Mihovil Pavlek Miškina, *Zašto hrvatski seljak nije komunist*, pretisak iz 1938. godine, poglavlje „Bez nasilja i krvi...“, Biblioteka „Fran Galović“ ogranka Matice hrvatske Koprivnica, Koprivnica 1992, 18-20.

Dodatak: izdvojena kronologija

1867. Početak modernog radničkog pokreta u Osijeku, osnutak prvog udruženja radnika
 1869. Gotovo 94% pučanstva Hrvatske i Slavonije živi na selu; u Osijeku izbija prvi štrajk
 1873. Pojava agrarne krize, jeftino američko i rusko žito dopijeva na europsko tržište
 1874. Mažuranićeva vlada zakonski regulira raspuštanje seoskih zadruga
 1893. Kongres Druge internacionale u Zürichu predlaže uključivanje poljoprivrednih radnika u socijalistički pokret
 1894. Osnivanje Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije; osječki radnici pozivaju na pravednu preraspodjelu obradive zemlje seljacima; virovitički župan T. Pejačević piše banu da će stati na kraj „pogibeljnom širenju“ socijalizma među seljacima
 1895. Seljaci na prvomajskoj proslavi u Osijeku; iz grada prognani socijalisti optuženi za agitaciju na selu
 1896. Miloš Krpan piše tekst u kojem poziva seljake na edukaciju i udruživanje
 1897. Niz nemira na selima (Nuštar, Marinci, Orolik, Bošnjaci, Negoslavci); zahtjevi za manjim porezima, političkim pravima i sl.; suđenje seljacima prosvjednicima u Osijeku; tisak oštro osuđuje pojavu socijalizma na selu
 1899. Karl Kautsky objavljuje knjigu *Die Agrarfrage (Agrarno pitanje)*
 1904. Osnovana Hrvatska pučka seljačka stranka
 1906. Na socijaldemokratskom kongresu u Osijeku sudjeluju i delegati sa sela
 1907. Socijaldemokratska stranka izražava protivljenje novom nacrtu zakonu o radnim odnosima u poljoprivredi

Popis korištene literature

Primarna arhivska građa

- HR-DAOS, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a
 HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1693., godina 1897.
 HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1697., godina 1897.
 HR-DAOS-123, fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, kutija 1698., godina 1897.
 HR-DAOS, 123.7.2., fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, krivični predmeti – A, knjiga br. 331, Upisnik Kz, godina 1897.
 HR-DAOS, 123.10., fond Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku, uznica, knjiga br. 401, Registar kaznenika, godina 1897.

Tiskovine

- Vjesnik Županije virovitičke*, 1897., VI. godina, br. 12, Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, 1897., VI. godina, broj 13, Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, 1897., VI. godina, br. 22, Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, 1901., X. godina, broj 20, Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, 1903., XII. godina, broj 3, Osijek
Pravi prijatelj naroda, 22. srpnja 1897., VII. godina, broj 15, Zagreb
Hrvatski radnički glas, 1. kolovoza 1897., I. godina, broj 15, Sisak

Monografije, zbirke izvora, stručni članci

- Biondich, Mark, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, University of Toronto Press, Toronto 2000.
- Cazi, Josip, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj, Od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880–1895)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb 1958.
- Cravetto, Enrico (ur.), *Povijest: industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.–1871.)*, 14. knjiga, Jutarnji list, Zagreb 2008.
- Dedić, Dejan (ur.), *Miloš Krpan. Izabrani spisi*, DAF, Zagreb 2010.
- Gross, Mirjana, „Neke karakteristike socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji“, *Historijski zbornik*, 3-4/1952.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Capital 1848–1875*, Vintage Book, New York 1996.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution 1789–1848*, Vintage Book, New York 1996.
- Hobsbawm, Eric, *Uncommon people. Resistance, Rebellion, and Jazz*, The New Press, New York 1998.
- Horvat, Josip, *Povijest i kultura Hrvata kroz 1000 godina. Gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću*, Knjigotisak, Split 2009.
- Iveljić, Iskra, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Leykam international, Zagreb 2010.
- Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije 1750.–1918.*, Naklada Ljevak, Zagreb 2000.
- Kautsky, Karl, *Agrarno pitanje. Pregled tendencija savremene poljoprivrede i agrarna politika socijaldemokratije*, Kultura, Beograd 1953.
- Keršovani, Otokar, *Povijest Hrvata*, Otokar Keršovani, Rijeka 1971.
- Korać, Vitomir, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, prva knjiga, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1929.
- Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867–1914*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1972.
- Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslava Krleže, poveznica: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2044> (8. travnja 2016)
- Leček, Suzana, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918-1941.*, *Srednja Europa*, Zagreb 2003.
- Marx, Karl, *Kapital*, prvi tom, prijevod Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića, Prosveta, Beograd 1978.
- Matković, Stjepan, Ines Sabotić, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja*, 1-2/2005.
- Matković, Stjepan, „Afirmacija Khuenove autokracije: Izbori za Hrvatski sabor 1897.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1997.
- Mažuran, Ive (ur.), *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije 1867–1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek 1967.
- Mendras, Henri, *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*, Globus, Zagreb 1986.
- Pavlek Miškina, Mihovil, *Zašto hrvatski seljak nije komunist*, pretpisak iz 1938. godine, Biblioteka „Fran Galović“ ogranka Matice hrvatske Koprivnica, Koprivnica 1992.
- Pavličević, Dragutin, *Hrvatske kućne zadruge I.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1989.
- Pejić, Luka, „Kriminal i represivni sustav u Osijeku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće promatran kroz elemente biopolitike i socijalne povijesti“, *Scrinia Slavonica*, 15/2015.

- Petrungaro, Stefano, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća*, Srednja Europa, Zagreb 2011.
- Pogrmilović, Boris (ur.), *Sto godina poljoprivrednog zadrugarstva Slavonije i Baranje 1883–1983*, Zadružni savez Slavonije i Baranje, Osijek 1983.
- Roksandić, Drago (ur.), *Ognjeslav Utješenović Ostrožinski – Kućne zadruge. Vojna krajina, Karl Marx – Utješenović*, Školska knjiga, Zagreb 1988.
- Seton-Watson, Robert W., *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, Constable & Co. Ltd., London 1911.
- Skupina autora, *Cities after Socialism*, György Enyedi, „Urbanization under Socialism“, Blackwell Publishers, Oxford 1996.
- Stipetić, Zorica, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza Socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1982.
- Stipetić, Zorica, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918–1945)*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb 1980.
- Stojsavljević, Bogdan, *Povijest sela. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, 1848–1918*, Prosvjeta, Zagreb 1973.
- Szabo, Agneza, Mirjana Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb 1992.
- Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u dugom 19. stoljeću*, Vlasta Švoger i Jasna Turkalj (ur.), Zagreb 2016.
- Vujović, Sreten, „Henri Lefebvre i sociologija sela“, *Sociologija i prostor*, 57/1977.
- Župan, Dinko, „Povijest školstva u Valpovštini u dugom 19. stoljeću“, katalog izložbe, Muzej Valpovštine, Valpovo 2016.

SUMMARY

Relation of the labour movement and peasantry in Osijek and its surroundings in the late 19th and early 20th century

This article analyses the development of the capitalist economy in the eastern Slavonian rural areas in the late 19th and early 20th century and its multiple consequences, primarily related to the fragmentation and transformation of the traditional social patterns. Moreover it tends to contextualize agrarian crisis, legal dissolution of family cooperatives, and socialist agitation in the Osijek's countryside. The text primarily focuses on actions realized by members of the Social Democratic Party of Croatia and Slavonia, influenced by theoretical instructions of the Second International, especially in 1897, as well as outbreak of certain number of social uprisings in places near Osijek. Early years of the 20th century are mentioned in the context of an unsuccessful social democratic activism in the countryside and affirmation of the new political option, namely the Croatian People's Peasant Party whose leaders took a decisive stand against the option of revolutionary overturns.

Key words: countryside, agrarian crisis, capitalism, family home-cooperatives, Osijek, socialism, Second International, Social Democratic Party of Croatia and Slavonia